

Киргиз халки тарихи ва халк огзаки ижоди. Тяньшань водийсида ва тоғларда жойлашган киргиз ўлкаси-Киргизистон, бир томондан, Козогистон, Ўзбекистон ва Тожикистон республикалари билан, иккинчи томондан, Хитой Халк Республикаси билан чегарадош. Киргизлар тўғрисидаги энг қадимги ёзма маълумотларни милоддан илгариги II асрга оид манбалардан топамиз. Ўтмишда, асосан, чорвачилик билан шугулланган бу кўчманчи халк узок асрлар давомида чет эл босқинчилари зулми остида эзилиб келди. Киргизистонда VIII асрда араб босқинчилари, XII асрда кўчманчи қорахитойлар, XVI асрда мўғул истилочилари ва ниҳоят, рус босқинчилари ҳукмронлик қилган даврларда мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаёти инкирозга юз тутди.

Киргиз халқининг ота-боболари жуда қадим замонлардаёқ Ўрта Осиё, Тяньшань ва Еттисув вилоятларидаги гуннлар, шунингдек, саклар, скифлар ва бошқа кўшни қабилалар билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг маданияти, дини ва урф-одати таъсири остида яшаганлар. VIII асрда араб истилочилари томонидан забт этилган Киргизистонга ислом дини ҳам ёйилади. Кейинчалик «Буюк ипак қарвон йўли» да жойлашган киргиз шаҳар ва қишлоқларида адабий-маданий ҳаёт бирмунча жонланди, дехқончилик, чорвачилик ўсди. Савдо-сотик ишларининг йўлга қўйилиши Киргизистонга хитой, форс ва юнон маданиятининг кириб келишига сабаб бўлди. XIV асрнинг охирида теурийлар давлатига қаршли бўлган Киргизистонда мўғуллар истилосидан қаробага айланган шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклаш бошланганлигига қарамай, бу ўлканинг иқтисодий ва маданий қиёфасида юз берган қарохатлар батамом тузалиб кетмади. Киргиз халқининг адабиёти ва маданияти халқ огзаки ижоди шаклида ривожланди. Бизгача етиб келган халқ ашула ва кўшиқлари, мақол, эртак ва қадимларида киргиз-халқининг узок асрлар давомидаги кўчманчи-чорвачилик ҳаёти, уларнинг ўз хўжайинларига қарши олиб қорган қурашлари қакқоний ақс эттирилган. Фольклор асарларида киргиз халқининг меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва адолатпарварлик қояларини иқодаловчи жуда кўп кўшиқлар, эртаклар, қадимлар мавжуд. Бу асарларнинг қураувчилари ва ижро этувчилари меҳнатқаш халқдир. Шунинг учун уларда, кўпинча, халқ ҳаётига оид турли-туман қаросимлар, чорвачилик ва дехқончилик ҳаёти билан боғлиқ воқеалар, ниҳоят, қамбағаллар билан бойлар ўртасидаги қескин синфий тўқнашувлар ўз ақсини топган. Киргиз фольклорида муқаббат кўшиқларидан ташқари, қажвий кўшиқлар ҳам учрайди. Уларда ҳукмрон доираларнинг меҳнатқаш халққа ўтқазган зулми, қасислиги, қийла-найранглари танқид қилинган.

Киргиз халқ эртакларининг кўпчилигида, ҳудди халқ қахрамонлик қадимларида бўлгани қабди, қизикарли сюжет ва реалистик воқеалар билан ақсонавий воқеалар аралаш қолда қикоя қилинади. Кўпгина киргиз қажвий эртакларида бош қахрамон ролида халқ орасидан қикқан доно, тақбирқор, оддий қишилар Қўса ва Қал образида гавдаланади. Бундай қажвий эртаклар орасида Алдарқўса номи билан боғлиқ бўлган эртаклар ўзларининг қоявий ўтқирлиги ва бақдийлиги билан ажқалиб туради.

Киргиз халқ огзаки ижодида халқ қахрамонлик қадимлари айниқса машқур. Асрлардан бери огиздан-огизга ўтиб, бизгача етиб келган «Қўрман ек», «Эртобилди», «Эртуштук», «Жонил Мирзо» қабди халқ қахрамонлик қадимлари орасида, шубқасиз, «Манас» қадими ўзига муносиб ўрин эгаллайди. «Манас» қадими уч қатта қисмдан иборат. Биринчи қисмда халқ қахрамони Манас, иккинчи қисмда Манаснинг ўғли Семетей ва учинчи қисмда Манаснинг набираси Сейтеқнинг ҳаёти, сарқузашти ва қахрамон-ликлари

тасвирланган.

«Манас» эпосининг Семетей ва Сейтек хаётига багишланган кисмларида бу икки авлод кахрамонларнинг душманга карши олиб борган жанглардан кўра, уларнинг оилавий хаёти ва ишк мухаббат воқеалари билан боглик ички хис-туйгуларини акс эттиришга кўпрок эътибор берилган.

Киргиз фольклорида «Манас» эросини куйловчи профессионал манасчи шоирлар етишиб чикди. Улар эпосни ижро этиш вақтида унга ижодий тарзда айрим ўзгариш ва кўшимчалар киритганлар. Шунинг учун бизга етиб келган «Манас» достони вариантларининг хаммаси хам гоёвий мазмуни ва бадийлиги жихатдан бир хил эмас. Масалан, машхур манасчи Саёкбой Ўразбеков ижросидаги вариантыда Манасни кўпрок хон, кўшни элларни босиб олувчи саркарда образида кўрамыз. Бу хол турли тарихий даврларда хукмрон доирларнинг «Манас» эпосидан ўз манфаатлари учун фойдаланишга уринишларининг натижасидир. Шунинг учун «Манас» эпосини ўрганишда ундаги икки бир-бирига зид тенденцияни хисобга олиш зарур.

Тўғалок Мўлда - халк кўшиклари ижрочиси. Тўғалок Мўлда халк окинларидан бири бўлиб, у XIX аср киргиз адабиётида катта мавкега эга эди. Окинликни ўз бобосидан мерос килиб олган Тўғалок Мўлданинг (асли номи Байимбет Андирахмонов) ёшлиги азоб-укубат билан ўтди. У аввал киргиз манапи (феодфли) кўлида, сўнг рус кулаги эшигида батраклик килди. Унинг окинлик-шоирлик фаолияти, бир томондан, машхур киргиз окинларидан ўрганиш натижасида, иккинчи томондан, козок мумтоз шоири Абай Кўнонбоев ва татар шоири Абдулла Тўкай ижодининг таъсири остида шаклланди. Тўғалок Мўлда дастлабки пайтларда халк кўшикларини кайта ишлаб, улар оркали туткун хотин-кизларнинг хаётдан норозилигини ифодаласа, кейинчалик халк эртак ва масаллари сюжети асосида ўзининг «Жонбокти», «Кемчентой», «Эшак ва булбул» сингари оригинал масал ва хажвий дoston-ларини яратди. Бу асарларда Тўғалок Мўлда мажозий образлар воситаси билан ўша замон амалдорларининг золимлиги, фаросатсизлигини аёвсиз фош килиб ташлади. Тўғалок Мўлда ўз асарларида жамиятдаги ижтимоий карама-каршиликларни тўғри тасвирлайди, бироқ уларни бартараф этишнинг тўғри йўлини кўрсата олмайди.

Тўхтагул Сотилгановнинг “Беш кобон” ва “Эшон халфа” асарларида амалдорларни кирдикорларини фош этилиши. Машхур киргиз халк окини Тўхтагул Сотилганов ёшлик йилларидаёқ дарбадор юриб кўшик айтиб, хаётни яхши ўрганди. У яшашнинг маъносини ўзича талкин килади. Чунончи, шоирнинг фикрича, мехнат инсонга кувонч багишлайди; дўстлик кишига об-хаводай зарур нарса; севишда ошиқ ва маъшуканинг садокати ва ишончи катта роль ўйнайди; севги хаёт булоғи демакдир. Тўхтагул ижодидаги инсонпарварлик айрим окинлар асарларидаги умидсизлик кайфиятига тамоман зид эди. Тўхтагул ўз ижодини мехнаткаш халк билан махкам боглаган халкпарвар окин эди. У ўзининг айрим шеърларида («Эшон халфа») эшон-муллалар устидан захарханда билан кулса, бошқаларида («Беш кобон») феодалларни ёввойи тўнгизга ўхшатиб, уларни шарманда-ю шармисор килди, хакикат учун астойдил кураш олиб борди. Халк окинининг бундай оташин чиқишларидан амалдорлар ташвишга тушиб, ундан ўч олишга уринадилар. Нихоят, 1898 йилда Тўхтагул Андижон кўзголонида катнашган деган тухмат билан Сибирга сургун килинди. Етти йиллик сургун азоби халк шоирининг иродасини букаолмади, аксинча, унинг хаёт тажрибасини бойитди. Сургунда ўтказилган кувгунлик даври шоир ижодидаги норозилик мотивларининг чуқур ижтимоий мазмун касб этишига сабаб бўлди.

Энди Тўхтагул Сотилганов киргиз халкининг ашаддий душмани бир ховуч чор амалдорлари ва улар билан тил бириктириб, камбагаллар конини сўрган махаллий бойлар эканлигини тушунди. Сургундан кайтиб келган шоир Тўхтагул ижод этишни тўхтатмади. У атоқди окинлар ўртасида тез-тез бўлиб турадиган айтишув (ижодий мусобака)лардан минбар сифатида фойдаланиб, рус амалдорларини фош қилишни давом эттирди. Масалан, «Беш кобон» шеърида «кобон»номи билан танилган бешта амалдорга мурожаат қилиб, шундай дейди:

Етим-есир. холсизни Санамаринг, беш тўнгиз.
Саваладинг, беш тўнгиз. Еб-ичишдан бошкани
Одам ўрнида йўксулни Тан олмаринг, беш тўнгиз.
...Жахлингиз чикса кутуриб Тирноги захар беш кобон,
Уй-жойимни таларсиз. Ялинмайман ҳеч қачон.
Конхўрлигинг авж олса, Майли, ўлдир, дунёга
Ўлдириб, коним яларсиз. Кайтиб келмас чикса жон.

Тўхтагулнинг Сибирь сургун дахшатлари тўгрисидаги кўшиклари эзилган, меҳнаткаш халк кўзини очар, уларни гафлат уйқусидан уйготар эди. Шоирнинг сургунда юрган даврида ва сургундан кайтгач яратган энг яхши кўшиклари («Алвидо, халким», «Хайр, она», «Сургунда», «Тог бургути», «Салом, меҳрибон халким», «Согиниш», «Уч хўжа», «Мунгли кушча» ва бошқалар) ўзининг сиёсий ўткир гоёвийлиги ва фош қилувчанлиги билан ажралиб туради.

XX аср киргиз адабиёти. Киргиз ёзувчиларининг шеърий асарларида бўлгани каби, дастлабки насрий ва драматик асарларида ўтмишдаги аянчли ҳаётга карама-карши кўйиб тасвирлаш «Хожар» повестида, шунингдек, М. Тоқобаевнинг «Қақай», К. Жонтошевнинг «Қора соч», «Олим ва Мария» пьесаларида ҳам яққол кўриш мумкин. Кўп киргиз ёзувчилари сингари Тўгулдой Сидикбеков ҳам ўз ижодини шеър айтиш билан бошлади. Замонавий масалалардан баҳс этувчи бир неча дostonлар («Тун хабарчиси», «Баходирлар») ёзиб тажриба орттирган ёзувчи тез орада китобхонларни «Кен сув» ва «Темир» романлари билан қувонтирди. Романда тасвирланишича, Кен сув овулида ташкил топган жамоага путур етказиш пайига тушадилар. Саодат деган бойнинг ўгли раислик лавозимига ўрнашиб олади. Камбагал ёшларнинг айримлари ҳам ёт унсурлар таъсирига берилдилар. Саодат ўзининг зарарқунандачилик, кўпоровчилик ишларида Имон исмли камбагал комсомол йигитдан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин Сапарвой, Самтир ва Бубуш сингари комсомолларинг сезгирлиги туфайли унинг ёвуз ниятлари барбод бўлади. Шундан кейин Саодат Имонга, Сапарбойни ўлдиришни буюради. Имон эса қолхозчилар олдига ўз қилмишлари учун узр сўраб, сирни очиб ташлайди.

Т.Сидикбеков ўзининг бу романида халқ оммаси ҳамда комсомол ёшларнинг коллективлаштириш давридаги авангардлик ролини тўғри кўрсата олган.

Т.Сидикбековнинг 1948 йилда босилиб чиққан ва Давлат муқофоти билан тақдирланган (1949) «Замонамиз кишилари» романи киргиз халкининг уруш йилларидаги фидокорона меҳнатидан ҳикоя қилади. Ёзувчи романда халқларқнинг маънавий бойлигини, мустақам дўстона муносабатларини ишонтирарли тасвирлаш орқали фашизм устидан қозонилган буюқ галаба сабабларини тупгунтиради. Н. Бойтемировнинг сўнги йилларда эълон қилинган насрий асарлари орасида 1958 йилда Москвада бўлиб ўтган киргиз адабиёти ва санъати декадасида юқори баҳоланган «Юлдузхон» романи ажралиб

туради. «Юлдузхон» кизнинг фидокорона меҳнати туфайли давлат арбоби бўлиб етишуви тўғрисидаги асардир. Романдаги воқеа халқ ҳаётидан олинган. Асарнинг сюжети асосида Юлдузхон номли камбағал кизнинг саргузашти ётади: у ёшлиқда ота-онасидан айрилиб, етим қолади. Юлдузхонни ўз тарбиясига олган акаси Тотибек-эскилик саркитларидан кутула олмаган киши. Шунинг учун у ўз синглисининг ўқишига тўскинлик қилади. Юлдузхон меҳнатга берилади ва тез орада энг яхши теримчилар катори обрў қозонади. Москвага Халқ хўжалиги ютуқлари виставқасига боради. Аввал бригадир, раҳбар бўлиб етишади. Киргизистон депутатлигига сайланади. Ўзбек китобхонлари сўнги 30-40 йил ичида киргиз ёзувчиларининг «Замонамиз кишилари», «Тог болалари», «Жамила», «Сомон йўли», «Бирин-чи муаллим», «Сарвкомат дилбарим», «Алвидо, Гулсари!», «Оқ кема» каби ўнлаб роман ва повестларини ўз она тилларида ўқишга муяссар бўлдилар.

Қарши давлат университетининг катта ўқитувчи А. Ҳамдамов